

„AKO ODVRÁVAŤ NOVEMBRU 1989. SKÚMANIE NARATÍVOV HISTORICKÝCH UDALOSTÍ Z RODOVÉHO HĽADISKA“ / ZUZANA MAĎAROVÁ

Talking Back to November 1989: Analysing Historical Narratives from the Gender Perspective

Abstract: Every autumn, monolithic narratives of November 1989 emerge in the media in Slovakia. On the one hand, these narratives tend to reproduce the image of the revolution as a man-made historical event; on the other hand, they raise questions about agency, the space of politics, and the way historical memory has been constructed. The article provides a dialogue between the media narratives of the Velvet Revolution and the narratives of 16 women who were interviewed in a study. The narrative analysis is embedded in research on the feminist social movement and the theory of everyday resistance. The article challenges the idea of the public square as the primary space of the revolution and the ‘tribunes’ as the main actors of November 1989. The title is a reference to Deborah Cohen and Lessie Jo Frazier’s study *Talking Back to ‘68. Gendered Narratives, Participatory Spaces, and Political Cultures* analysing narratives of 1968 in Mexico. Their research provides a broader context for an interpretation of the narratives of November 1989, revealing the similarities and specific features of the two different events.

Key words: November 1989, gendered narratives, resistance, exclusion

Maďarová, Zuzana. 2016. „Ako odvrávať Novembru 1989. Skúmanie naratívov historických udalostí z rodového hľadiska.“ *Gender, rovné príležitosti, výzkum*, Vol. 17, No. 2: 42–52, DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2016.17.2.281>

Kto už by odvrával...

Feministická teoretička a aktivistka bell hooks vo svojej knižke *Talking Back. Thinking Feminist, Thinking Black* (2015, pôvodne vyšlo 1989) opisuje, ako sa – ako čierne dievča vyrastajúce v USA – učila odvrávať. Podobne ako v tomto prostredí, aj v stredoeurópskom kontexte sa o odvrávaní uvažuje predovšetkým v súvislosti s jazykovým prejavom detí voči dospelým. *Krátky slovník slovenského jazyka* napríklad definuje pojem odvrávať ako „neúctivo, zlostne ap. slovne odporovať: o. rodičom“ (Kačala, Pisárčiková, Považaj 2003). hooks pripomína, že hoci sa implikuje rovnocenné postavenie detí a dospelých, v skutočnosti sú tieto dve strany v mocienskej nerovnováhe a pripodobňuje to aktu prehovárania, hovorenia čiernych žien v spoločnosti USA. „Hovoriť pravdu pre nás nebolo len prejavom tvorivej sily; bol to akt odporu, politické gesto nabúravajúce politiku dominancie, ktorá by z nás spravila tých bez mena a bez hlasu. V tomto zmysle ide o čin odvahy, v tomto zmysle predstavuje hrozbu“ (hooks 2015: 27). Preto je pre hooks prechod od ticha k reči prechodom z pozície objektu do pozície subjektu.

Čo ale znamená odvrávať historickej udalosti a komu sa tým v skutočnosti odvráva? Autorky Deborah Cohen a Lessie J. Frazier (2015) „odvrávali“ roku 1968, keď v štúdiu *Talking Back to ‘68* usúvzťažnili dominantné naratívy sociálneho hnutia, prezentované mužmi považovanými za lídrov udalostí v Mexiku, s naratívmi tých istých udalostí, predstavovanými poväčšine neznámymi aktérkami. Do vzájomnej komunikácie tak vložili príbehy, ktoré majú moc spoluvytvárať verejný diskurz o roku 1968 (nielen) v Mexiku

a formovať predstavy aj o následných sociálnych hnutiach, aktérstve, politickej subjektivite, verejnom a súkromnom priestore, s naratívmi už zabudnutými alebo ešte nevyslovenými, s naratívmi, ktoré sú priebežne ovplyvňované historickým a politickým kánonom. Hoci Cohen a Frazier sa nevracajú k názvu štúdie, aby ju bližšie vysvetlili, svojím postupom odvrávajú zjednodušujúcim tendenciám prezentovať sociálne hnutie roku 1968 v Mexiku ako hnutie monolitické, vedené prevažne intelektuálne i duchovne vyspelými, autonómnymi mužmi. Autorky zároveň poskytujú priestor a možnosť odvrávať aj ženám, ktoré sa na hnutí podieľali, zostali však poväčšine bez hlasu, relevantnej miery aktérstva, bez povšimnutia. V rozhovoroch s autorkami štúdie sa účastníčky udalostí roku 1968 dostávajú z pozície objektu, o ktorom mali možnosť doteraz hovoriť len lídri hnutia, do pozície politických subjektiek. Aby sa tak stalo, berú už existujúci jazyk udalostí roku 1968 do úst, skúmajú, do akej miery im umožní opísať vlastné skúsenosti, narážajú na jeho bariéry a aj si ho privlastňujú, hľadajú alternatívne spôsoby vyjadrovania. Dôsledkom takéhoto hľadania je aj náraz na kánon, viac či menej zamýšľaný konflikt s tými, čo sa považujú za historických dejateľov, a efekt „odvrávania“, protirečenia. Napriek tomu Cohen a Frazier (2003, 2009, 2015) zdôrazňujú, že ich zámerom nie je príbehy účastníkov a účastníčok hnutia roku 1968 konfrontovať, ale skôr komplementovať, premýšľať o nich vo vzájomných súvislostiach a rozrôžňovať obrazy roku 1968, ako aj neskorších sociálnych hnutí, ktorých základná rodová štruktúra vo verejnom diskurze zostáva podobná. Práve výskum Cohen

a Frazier a ich spôsob práce s naratívami roku 1968 v Mexiku vytvára širší kontext pri interpretácii predkladanej štúdie, ktorá chce odvrátať udalostiam Novembra 1989 tak, ako ich poznáme z verejného diskurzu na Slovensku.¹ Východiskový bod oboch skúmaní má totiž porovnateľný charakter – maskulinizovaný diskurz zužujúci aktérstvo rôznych skupín obyvateľstva na vodcovstvo niekoľko jednotlivcov.

Historik James Krapfl (2009) tvrdí, že počet ľudí, ktorí majú možnosť verejne sa vyjadrovať k tomu, čo sa počas revolučných udalostí dialo, klesol v priebehu rokov na pár desiatok. Možno dodať, že na pár desiatok mužov, pričom vylučovanie žien je inherentným aspektom tohto procesu zužovania, ktorý sa začal už počas revolúcie. Ako prvá na to v roku 1992 upozornila švajčiarska spisovateľka slovenského pôvodu Irena Brežná.² „Z druhých bitevných polí, z revolučných tribún, z parlamentných siení vyhánajú zamatovaní revolucionári svojimi dorážanými lakťami všetko ženské von. Konečne zasa sami medzi svojimi. Kázaním: žena, bola si zvedená na zlú cestu, spamätaj sa, ju posielajú naspäť k deťom, k opisovaniu svojich uznesení poškodzujúcich záujmy žien, k vareniu kávy, k umývaniu dlážky, k bežiacemu pásu, k súťaži o najkrajšie prsia“ (Brežná 1993: 55). Brežná takto opísala situáciu žien na Slovensku a v Českej republike, pričom reflektovala rodový poriadok pred rokom 1989, samotný proces revolúcie a vylučovanie žien z verejného priestoru po Novembri 1989. Je pritom veľmi príznačné, že prvá osoba, ktorá začala písať o neprítomnosti žien na revolučných tribúnach, bola pozorovateľka zo západných krajín (pozri aj Cviková, Maďarová 2011; Maďarová 2011), veď dodnes sa účasti žien na zmene politického režimu v Československu venuje len malá pozornosť. Ich participácia zostáva do veľkej miery nepreskúmaná, miesto v revolučných hnutiach nejasné, spravidla ohraničené úlohami pomocníčok. Ako v roku 1993 zhodnotila Angela Repka: „Kde totiž na scéne konajú hrdinovia, tam už niet pre ženy miesto. Prinajlepšom sa ocitnú ako šikovné asistentky v predizbách moci“ (Repka 1993: 54).

Účasť žien na Nežnej revolúcii sa začala na Slovensku verejne pertraktovať najmä pri príležitosti jej 20. výročia, predovšetkým ako reakcia na silný mediálny diskurz o „mužoch Novembra“, ktorý predstavoval revolúciu ako mužmi tvorenú historickú udalosť.³ Spisovateľka Ingrid Hrubaničová (2009) napísala otvorený list adresovaný „potenciálnym ženám Novembra“, ktoré vyzvala, aby prehovorili o skúsenostiach z revolúcie. Feministická vzdelávacia a publikačná organizácia ASPEKT jej výzvu zverejnila na svojej webovej stránke a postupne publikovala 28 príbehov žien, ktoré sa podelili o svoje skúsenosti z Nežnej revolúcie.⁴ Práve táto výzva viedla k môjmu skúmaniu participácie žien na udalostiach Novembra 1989. Prvým krokom bola realizácia rozhovorov so šestnástimi ženami aktívnymi v Nežnej revolúcii a ich analýza, ktorá bola súčasťou diplomovej práce *Mechanisms of Invisibilization of Women in the Velvet Revolution* na Central European University (Maďarová 2010) v Budapešti. Keďže táto práca ponúkla len struč-

ný náhľad na mechanizmy zneviditeľňovania žien v Nežnej revolúcii, analýzu som rozšírila, upravila pre slovenský kontext a publikovala pod názvom *Ženy Novembra* (Maďarová 2011) v publikácii *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien*. Výsledky analýzy priniesli množstvo podnetov pre ďalšie reflexie novembrových udalostí, vrátane potreby kontextualizácie s dominantnými naratívami hnutia, hlbšej teoretickej reflexie témy a rozpracovania konceptov. Kým predchádzajúce práce dávali skôr priestor aktérkam revolúcie a ich príbehom, predkladaná štúdia analyzuje konštruovanie Novembra 1989 v dvoch skupinách naratívov – vo výpovediach žien, ktoré zväčša nie sú súčasťou dominantného mediálneho a politického diskurzu revolúcie, a v médiách pri príležitosti výročia revolúcie v roku 2013. V tomto zmysle je táto štúdia ďalšou súčasťou kontinuálneho a postupne sa rozvíjajúceho skúmania historického a politického aktérstva.

Feministické prístupy k skúmaniu revolúcií a sociálnych hnutí

Feministický výskum považuje za dôležité to, čo je súčasťou výskumnej otázky, ako aj to, čo sa predmetom výskumu bežne nestáva (Tickner 2006: 23). Hrobové ticho o rodovej hierarchii, ktoré by sme v tomto kontexte mohli nazvať aj *rodovým tichom*, nie je len problémom Nežnej revolúcie. Ako konštatujú Rutvica Andrijasevic, Carrie Hamilton a Clare Hemmings (2014), vo všeobecnosti história revolúcií, ktorá nezohľadňuje rod, sexualitu a rasu, zostáva parciálna, poznačená tichom. Takéto ticho v sebe zahŕňa na jednej strane tých, čo vytvárali revolúciu a písali o nej v danom čase a priestore, ako aj tých, čo písali históriu uchovávaciu a reprodukovajúcu takéto vylúčenie.⁵ Vylučovanie teda nie je výlučne minulým javom, ale reprodukuje sa aj v súčasnosti, napríklad rozhodovaním o tom, čo sa ne/považuje za revolúciu, revolučnú aktivitu alebo kto má možnosť o revolúcii verejne hovoriť a písať.

Keďže v produkcii poznania hrozí reprodukcia rodovej asymetrie (pozri napr. Harding 1987; Reinharz 2002; Hawkesworth 2006; Nagl-Docekal 2007) aj prostredníctvom ticha, feministický výskum si kladie za cieľ zviditeľniť to, čo bolo doteraz neviditeľné, priniesť okrajové témy do centra záujmu, predstaviť ako dôležité to, čo sa považovalo za triviálne, upriamiť pozornosť na ženy ako aktérky, chápať ich ako subjekty s vlastnými právami, a nie ako objekty mužského záujmu (Reinharz 2002). Pre „prelomenie ticha“ (*breaking the silence*; Kronsell 2006) v rôznych oblastiach spoločnosti, histórie či politiky navrhujú a využívajú viaceré teoretické metódy rozhovorov (Grele 1998; Portelli 1998; Sangster 1998; Thomson 1998; Ackerly, Stern, True 2006; Kronsell 2006; Ackerly, True 2013). Rozhovory sú dôležitým zdrojom informácií, na základe ktorých možno dôkladne skúmať rodovo podmienené praktiky v inštitúciách alebo spôsoby vytvárania a vyjednávania rodových identít v určitom čase a priestore (Kronsell 2006). Interviewované osoby sa pritom nechápu len ako zdroj informácií, ale

ako subjektky – spoluúčastníčky výskumu, pričom veľký dôraz sa kladie na etický rozmer skúmania a mocenské vzťahy medzi interviewovanými a interviewujúcimi osobami. S cieľom adresnejšie sa zamerať na mocenskú dynamiku v analýze rozhovorov niektoré výskumy využívajú naratívnu analýzu ako nástroj, ktorý explicitne rozlišuje medzi naratívnu konštrukciou participantky výskumu a výskumníčky či výskumníka (Ackerly, True 2013: 148). Výhodou naratívnej analýzy je aj skutočnosť, že ju možno aplikovať aj na iné druhy dát než ústne výpovede. Rozhovory sa tak môžu kombinovať napríklad s oficiálnymi dokumentmi inštitúcií, zákonmi, zápsmi z participatívneho výskumu alebo mediálnymi výstupmi (Ackerly, True 2013: 148).

Ticho v súvislosti s Novembrom 1989 sa týka mnohých tém vrátane účasti žien na revolúcii, mocenských vzťahov vo vnútri hnutia Verejnosť proti násiliu, ako aj ďalších hnutí, rodového poriadku v spoločnosti i špecificky vo vnútri týchto hnutí. Snaha o prelomenie tohto ticha viedla k realizácii rozhovorov s účastníčkami Novembra 1989 a k sprostredkovaniu ich príbehov. Predkladaný text má za cieľ prostredníctvom naratívnej analýzy priblížiť proces zneviditeľňovania aktérok revolúcie, ku ktorému dochádza tak v rozprávaniach samotných účastníčok Novembra 1989, ako aj v médiách. Práve v mediálnom priestore možno sledovať, ako sa v súčasnosti reprodukuje proces vylučovania, ako sa konštruuje priestor revolúcie, aktérstvo a odpor v naratívach Novembra 1989.

Štúdia usúvzťažňuje naratívy Novembra 1989, ktoré boli publikované v mediálnom priestore na Slovensku v roku 2013 pri príležitosti 24. výročia revolúcie,⁶ s naratívami účastníčok predstavenými v rozhovoroch. Rozhovory som realizovala v roku 2010 so šiestimi participantkami rôzneho veku (v Novembri 1989 vo vekovom rozpätí 17–53 rokov), vzdelania, sociálneho statusu, geografického umiestnenia v rámci Slovenska (Bratislava, Košice, Martin, Nitra, Prievidza) a rôznej pozície v revolučnom hnutí (študentskom, ekologickom, divadelnom, podnikovom hnutí, hnutí maďarskej menšiny, pankovej komunite). Vzhľadom na to, že niektoré z oslovených si želali zachovať anonymitu, rešpektujem ich rozhodnutie a nezverejňujem mená účastníčok rozhovorov ani mená osôb, o ktorých v rozhovoroch hovorili. Žiadosť o zachovanie anonymity prináša v kontexte skúmania zneviditeľňovania žien úskalia a vyvoláva potrebu premýšľať nad tým, ako takéto zneviditeľňovanie ďalej nereprodukovať. Hoci to za týchto podmienok nie je úplne možné, usilujem sa zmierniť nerovnováhu aspoň tým, že neuvádzam mená ani pri medializovaných naratívach. V konečnom dôsledku tak možno skôr upriamiť pozornosť na obsah výpovede a jej širšie súvislosti než na vypovedajúcu osobu.

Nasledujúce časti štúdie prinášajú vybrané aspekty naratívnej analýzy, ktorá kombinuje dva prístupy: naratív chápe ako objekt skúmania a zároveň prostriedok či zdroj poznávania určitého sociálneho prostredia (Davis 2002). Naratív sa teda rozumie ako sociálny akt, ako aj okno do sveta so-

ciálneho hnutia, jeho zrodu, mobilizácie a vnútornej dynamiky.

Naratívna analýza a orálna história sú spoločným prvkom štúdií zameriavajúcich sa na udalosti rokov 1968 a 1989 v rôznych krajinách, ktoré využívam ako kontext pre interpretáciu skúmaných naratívov (Kondratowicz 2001; Penn 2005; Evans 2009; Cohen, Frazier 2015). Feministické skúmanie revolúcií a sociálnych hnutí je fragmentárne, ukotvené v rôznych vedných disciplínach ako história, sociológia či politológia. Dôsledkom takejto fragmentárnosti je na jednej strane rôznorodosť, zmnožovanie prístupov a tém, ale zároveň aj oslabené či neexistujúce prieniky medzi jednotlivými výskumami a absentujúca kontinuita (Maďarová, Ostertágová 2015). Práve pre pocit odcudzenia vlastného skúmania, ako aj zdanlivú osamotenosť jednotlivých existujúcich výskumov je jedným z cieľov predkladaného textu usúvzťažniť premýšľanie o roku 1989 na Slovensku s vybranými štúdiami rokov 1968 a 1989.

Skúmanie z hľadiska vylučovania

Feministické výskumy revolúcií a sociálnych hnutí sa zhodujú na tom, že kánon poznania sa zameriava primárne na špecifický typ vedúcich osobností, ktorými sú najmä muži. Utvára sa obraz hrdinov, dejateľov histórie a spoločenských zmien. Rok 1968 prevažne v západných krajinách je v tejto súvislosti preskúmaný najrozsiahlejšie, hoci autorky konštatujú, že ešte stále nedostatočne (Cohen, Frazier 2009; Evans 2009). Podľa Sary Evans (2009) sa rok 1968 naprieč krajinami konštruuje ako boj synov proti otcom a opisuje sa prostredníctvom militaristických metafor. „Po celom svete mala vláda aj polícia mužskú tvár. Najviditeľnejšími bojovníkmi a martýrmi boli synovia z elitného prostredia. V nasledujúcich rokoch pamäti mužských lídrov ponúkali kľúčové naratívy hnutí“ (Evans 2009: 333).⁷ Deborah Cohen a Lessie J. Frazier (2009) v publikácii, ktorá skúma rok 1968 z hľadiska rodu a sexuality, tvrdia, že verzia hnutia vytvorená lídrami sa stala optikou, cez ktorú sa interpretuje nielen dianie 1968, ale aj všetky nasledujúce hnutia. Uvedené výskumy sa zameriavajú prevažne na politický odpor, jeho formy a dominantné naratívy hnutí odporu v rôznych krajinách. Na jednej strane sa odhaľujú dôležité súvislosti medzi jednotlivými udalosťami a ich konštruovaním, na druhej strane hrozí vytváranie obrazu unifikujúceho dianie naprieč krajinami, ako aj v ich medziach. Preto je dôležité zohľadňovať historický kontext a význam roku 1968 v rôznych krajinách, ako aj spôsoby jeho interpretácie (napr. v rámcach revolúcie, rezistencie či okupácie (pozri Cohen, Frazier 2009)).

Hoci k dispozícii nie je komparatívny medzinárodný výskum roku 1989, na základe čiastkových štúdií možno tvrdiť, že aj toto obdobie politických a spoločenských zmien sa konštruuje primárne prostredníctvom osobností a aktivít mužských lídrov. Americká autorka Shana Penn (2005), ktorá sa dlhodobo zaoberá skúmaním hnutia Solidarita v Poľsku, konštatuje, že hoci Solidaritu tvorilo v osemdesiatych rokoch množstvo hrdinov a hrdiniek, viditeľnými

sa stali a zostali predovšetkým mužskí lídri (por. Kondratowicz 2001): „Poľská spoločnosť spoločne so západnými médiami posilňovala obraz mužskej revolúcie, čím práve vo chvíli, keď sa rodila demokracia, inštitucionalizovala neviditeľnosť žien v hnutí Solidarita“ (Penn 2005: 3).

Aj na Slovensku a v Českej republike sa v odbornej literatúre ako aj vo verejnom diskurze utvára obraz mužských tvorcov Nežnej revolúcie (Brežná 1993; Repka 1993; Cviková, Juráňová 2009; Maďarová 2011). Dôležité je pritom zohľadňovať rod ako aj ďalšie sociálne kategórie – revolucionár, ktorý sa javí ako univerzálny, je totiž mladý heterosexuálny muž alebo muž v strednom veku z elitného prostredia. Naratívy „univerzálnych revolucionárov“ do veľkej miery určujú všeobecný obraz revolúcií, ich aktivity zastupujú celú škálu skúseností iných revolucionárov a revolucionárov (Cohen, Frazier 2015). Dochádza k vylučovaniu rôznych ľudí, skupín, činností a skúseností z verejného priestoru, histórie i teórie.

Ako sa takéto vylučovanie deje v médiách, možno sledovať prostredníctvom výsledkov mediálneho monitoringu z roku 2013 na Slovensku. V sledovanom období sa v médiách objavili rozhovory alebo diskusie s 15 osobami – štyrmi ženami a 11 mužmi. Ani všetky interviewované však nehovorili primárne o svojich skúsenostiach so sociálnym hnutím. Jedna z oslovených sa v rozhovore venovala najmä svojim ezoterickým aktivitám a účasti na iných, v danom období aktuálnych protestoch, pričom spomenula aj svoju históriu, keď sa zapojila do diania Novembra 1989. Druhá účastníčka bola oslovená primárne preto, aby spomínala na svojho príbuzného, ktorý patril k významným predstaviteľom študentského hnutia. Až ďalšie dve oslovené – herečka zo Slovenska a speváčka z Českej republiky – mali možnosť obsažnejšie hovoriť o svojich aktivitách a spomienkach na revolúciu. V tom istom období rozhovory s 11 predstaviteľmi revolúcie smerovali na ich aktivitu v Novembri 1989, hodnotenie toho, čo sa z požiadaviek toho obdobia podarilo alebo nepodarilo uskutočniť, a následné komentovanie súčasnej spoločenskej a politickej situácie.

Priestory revolúcie

V naratívoch publikovaných v médiách sa Nežná revolúcia primárne stotožňuje s námestím ako priestorom demonštrácie. K takejto zúženej konštrukcii Novembra 1989 dochádza dvoma spôsobmi: používaním pojmov tribúna alebo námestie ako synonymum revolúcie alebo sústredením sa takmer výlučne na tie udalosti, ktoré sa počas demonštrácií diali, pričom sa vynecháva množstvo ďalších priestorov a aktivít. Takýmto chápaním revolúcie dochádza zároveň k vytváraniu dualistického a nerovnocenného obrazu zúčastnených ako „tribúnov“ a „tých ostatných“.

Stotožňovanie revolúcie s námestím možno sledovať vo viacerých mediálnych výpovediach. Jedna z účastníčok uvádza, že jej najväčším zážitkom z daného obdobia je moment, keď vystúpila na tribúnu a odovzdala revolucionárovi kyticu ruží. Účastník revolúcie spomína na to, „ako som

to vyhlásenie odhodlane zvieral v ruke a predieral sa davom na Námestí SNP, aby som ho doručil priamo na tribúnu“ (Hríb 2013). Ďalšia účastníčka hodnotí úspešnosť revolučných udalostí na základe predstáv formovaných a formulovaných na demonštráciách: „Ale či je to teraz tak, ako sme si to predstavovali na tých námestiach, to už by som až tak jasne netvrdila“ (V politike 2013). Všetky spomínané príbehy sa pritom odohrávajú v Bratislave, čím sa priestor revolúcie opätovne zužuje a posilňuje sa hierarchia medzi Bratislavou a ostatnými mestami.

V niekoľkých výpovediach sa revolúcia dostáva aj za hranice Bratislavy, a to prostredníctvom vybraných umelkyní, ale predovšetkým umelcov, ktorí cestovali po Slovensku, sprostredkúvali informácie o dianí a roznášali rôzne informačné materiály.

Ja som bol, tuším, jeden z prvých tých vyslaných umelcov, ktorí začali chodiť po Slovensku. Bol som určený ako expert na východné Slovensko, pretože odtiaľ pochádzam a chodil som tam aj do školy. Takže sme išli [...] do Košíc a do Prešova zvestovať nové správy. Ale nestretli sme sa s veľkým pochopením. (V politike 2013)

Geografická hierarchia sa však ani tu nenabúrava, naopak, viac sa posilňuje. Pre tieto príbehy je príznačná jednosmernosť revolúcie, ktorá vďaka lídrom cestuje autom alebo vlakom z Bratislavy až do Košíc. Akoby sa teda šírila horizontálne zo západu na východ, ale aj vertikálne od intelektuálov k „ľudu“. V naratívoch, ktoré sa objavili v médiách v roku 2013, sa revolúcia metaforicky stáva živou bytosťou, ktorá sa rozplýva krajinou. Jej epicentrum akoby bolo zrejme, ukotvené v Bratislave. V príbehu sú tiež jasne konštruovaní aktéri, ktorí z nej prichádzajú. Dochádza tak k zneviditeľňovaniu aktivít i politických subjektív za hranicami Bratislavy, odpor v regiónoch akoby neexistoval.

Subjekt(k)y revolúcie

Obraz o tom, kto bol skutočným revolucionárom či revolucionárkou, je do veľkej miery ovplyvnený tým, kto má možnosť o revolúcii verejne hovoriť, sprítomňovať vo verejnom priestore svoje spomienky a názory. Aj z pomeru respondentiek a respondentov v médiách v roku 2013 možno konštatovať, že revolučný subjekt roku 1989 sa utvára ako prevažne mužský. Okrem kvantitatívnej nerovnováhy k tomu prispieva aj skutočnosť, že zo štyroch respondentiek len dve hovorili primárne o svojich aktivitách počas Novembra 1989. V konštrukcii revolučného subjektu sú však dôležité aj miesta a aktivity revolúcie. Ak sa udalosti Novembra 1989 mali odohrávať primárne na bratislavskom námestí, resp. na tribúne námestia, nezostáva veľa miesta pre rôznorodosť revolučných aktivít. Za lídrov sa považujú najmä tí, ktorých hlasy a tváre verejnosť pozná z tribún. Podľa naratívov niektorých účastníčok rozhovorov sa na tribúnu mohli dostať ľudia na základe určitých charakteristík ako intenzita hlasu, vystupovanie, charizma. Vo väčšine prípadov sú

predstavené ako dôsledok vykonávania určitej profesie (herečky a herci) alebo ako presadenie sa prirodzených charizmatických lídrov.

Oni súhlasili s tým, že som všetko pripravila, zorganizovala, obtelefonovala, ale bola to aj moja chyba alebo moje rozhodnutie, že som povedala, že P. pôjde na tribúnu, čo si myslím, že bolo dobré rozhodnutie kvôli tomu, že predseda len bol známym, oslovil tých ľudí, bol charizmatickým mužom. Keď niečo povedal, tak to malo váhu. (C.)⁸

Ak však premýšľame o charizme ako sociálnom konštrukte (Scott 1990), musíme zohľadniť, že podvedomé prisudzovanie charizmy ovplyvňujú aj spoločenské očakávania, predstavy a predsudky. Pretrvávajúce rodové stereotypy⁹ spájajúce mužov s verejnou sférou a autoritou naznačujú nielen to, prečo na tribúnach vystupovali prevažne muži, ale aj to, prečo ženy z tribún väčšinou nie sú označované za líderky revolúcie, prípadne sa nestali súčasťou kolektívnej pamäti. „Občas teda sme moderovali spolu, on istú časť, ja istú časť, vždy sme stáli spolu na tej tribúne. Ale, samozrejme, jeho si pamätajú ako tribúna.“ (C.) Prisudzovanie charizmy, ale aj vodcovstva je teda zatažené spoločenskými očakávaniami a od žien sa neočakáva(lo), že sa stanú líderkami, resp. že konajú z pozície líderiek či tribúnok. Súčasný diskurz o revolucionároch je navyše každý rok mediálne rekonštruovaný a predstavu charizmy a vodcovstva ako maskulinných črt do veľkej miery podporuje.

Naratívy lídrov revolúcie však súčasne nabúravajú určité aspekty hegemonnej maskulinity, čo možno sledovať v príbehu jedného z účastníkov. Revolúciu označuje ako veľký happening: „Debatujeme o tom, že treba niečo urobiť, ale nikto nevie, čo.“; „Bola to permanentná akcia, nebol čas na reflexiu“ (Čobejová 2013). V takomto opise začiatku a priebehu revolúcie ako happeningu a neustáleho konania niet miesta pre racionalitu, ktorá je obvykle inherentným aspektom hegemonnej maskulinity. V rozprávaniach o Novembri 1989 sa však revolučné konanie konotuje skôr so spontánnosťou a neistotou, ktoré sú spájané s nevyhnutnými omylmi a „ľudskosťou“. Dôležitým aspektom je tiež morálnosť konania – podľa ich rozprávania revolucionári verili, že konajú správne, s dobrým zámerom. To ich malo odlišovať od politikov, či už predrevolučných, alebo aj tých, čo vstúpili do politiky v 90. rokoch. Počas revolúcie sa malo konať rýchlo, spontánne, na základe „dôvery a kamarátstva“ (Čobejová 2013) a na premýšľanie nebol čas. Neskôr, keď bolo treba rozmýšľať o ďalšom vývoji a prerozdelení postov, malo to prilákať ďalších ľudí, neznámych a často nečestných. V týchto naratívoch sa racionalita spája skôr s politikou, vypočítavosťou a túžbou po moci. Prostredníctvom nabúravania hegemonnej maskulinity sa revolucionár môže dištancovať od (nečistej) politiky a aj od domnelo pasívnej, feminínnej verejnosti. Neprítomnosť verejnosti ako aktívnej participantky Novembra 1989 a prisudzovanie aktérstva úzkej skupine ľudí vedie k naratívom, ktoré implikujú, že za neúspech

revolúcie je do veľkej miery zodpovedná spoločnosť, ktorej sa revolucionári usilovali nastaviť demokratické štruktúry, ale občianky a občania neboli schopní a ochotní ich ďalej rozvíjať.

O obraze aktívnych revolucionárov a pasívnej verejnosti možno rozmýšľať ako o pokračovaní rozprávkového príbehu. Ako uvádzajú Jana Cviková a Jana Juráňová (2009), po roku 1989 sa predrevolučná verejnosť často prirovnávala k spiacej Šípkovej Ruženke. Interpretovať to možno tak, že princovia revolucionári na rečníckych tribúnach počas demonštrácií prebudili spiacu spoločnosť (Cviková, Juráňová 2009). Pokračovanie príbehu je však nešťastné, pretože napriek snahe princov sa spoločnosť prebudiť nenechala/ nechcela, svoju šancu nevyužila a teraz sa k obdobiu spánku vracia s nostalgiou.

Z analyzovaných naratívov revolúcie sa tak vynárajú tri dominantné obrazy: 1. Verejnosť ako pasívna, čakajúca a nakoniec sklamávajúca a pohodlná. 2. Revolucionár ako aktívny, morálny, obetavý – vzdáva sa individuálnych snov a záujmov v prospech spoločnosti, robí, čo je v jeho silách, hoci je omylný a nedokonalý. 3. Politik si chyby nepriznáva, je skôr vypočítavý a koná vo svoj prospech, pretože túži po moci. Nakoniec je teda taký, akého si verejnosť zaslúži.

Už bližší pohľad na mediálne naratívy však naznačuje, že za takýmto striktným rozdelením je viac skrytých aktivít i subjektivít. Ako k ich zneviditeľňovaniu dochádza, možno sledovať napríklad v relácii Rádia Slovensko. Bývalý zástupca študentského hnutia dostal otázku, aká bola jeho pozícia počas revolúcie, keďže ho nebolo vidieť na námestiach. Vysvetlil, že na námestie „chodili dve, tri tváre“, ale v hnutí bola skupina ľudí, ktorá robila zásadné rozhodnutia, napríklad kto má na námestí vystupovať, ako všetko pripraviť, ako zorganizovať cesty vlakom po Slovensku.

Účastník: *Ale ja vám ponúknem taký obrázok, ktorý si doteraz pamätám. To bolo presne tak, ako hovoríte, vlastne že neexistovali žiadne rozmnožovacie prostriedky k dispozícii, a hlavne pre študentov neboli. Tak my sme mali na tom celoslovenskom koordinačnom výbore jednu miestnosť, kde sedelo zhruba 10 až 15 dievčat za písacími stolmi. Každá mala v tom písacom stroji 10 kopirákov, 10 papierov a prepisovali ten istý text celý deň. Tak sa to potom dostalo na Slovensko, lebo to sa potom roznášalo, aby sa to dostalo na iné internáty a na iné školy, ale to bol jediný spôsob, ako šíriť informácie, lebo ten režim tie ostatné kanály vlastne ovládal.*

Moderátor: *Ale prečo ste [...] potom nevyužili príležitosť vašej angažovanosti sa v udalostiach 17. novembra na to, aby ste vstúpili trebárs do politiky ako mnohí ďalší? Nemali ste na to tie ambície? Alebo škola bola tá prvoradá? (Sobotné dialógy 2013)*

Opis príbehu naznačuje, že niektoré aktivity, napríklad zásadné rozhodnutia, robia revolucionári, iné robia „dievčatá“ a ďalšie „sa robia“. Z reakcie moderátora je zjavné, kto je v danej situácii aktérom. Hoci ženy sú zapamätané ako

súčasť obrazu (momentky), v príbehu nedostávajú viac miesta. Ich činnosť nie je predmetom záujmu ani predpokladom politickej angažovanosti. Ich činnosť nie je pomenovaná ani v iných mediálnych naratívoch, ktoré opisujú cesty vlakom po Slovensku ako šírenie informácií, letákov a revolúcie. Buď teda zostáva zamlčaná úplne, alebo dotvára pozadie obrazu a stáva sa kulisou príbehu revolucionárov. Vylúčenie určitých aktivít z chápania revolučného konania je prítomné aj v rozprávaniach účastníčok revolúcie, kde sa reprodukuje zneviditeľňovanie práce žien. V jednom rozhovore napríklad participantka tvrdí, že revolúcie sa „nejako spontánne ujali chlapi“ a ženy sa jej veľmi nezúčastňovali. „Zo žien som vlastne v tej centrále fungovala ako taká koordinátorka, ktorá bola braná ako partnerka tých mužov, jediná. Všetky tie ostatné baby prepisovali na stroji alebo tam stáli pri tom stolíku.“ (C.)

Prevažne reprodukčná práca žien sa nepovažuje za prácu revolučnú, nie je na partnerskej úrovni s prácou revolucionárov. To umožňuje vsadiť ženy do obrazu revolúcie a súčasne ich vylúčiť z jej príbehu, vytvoriť dojem, že sa revolučných udalostí v skutočnosti aktívne nezúčastnili. Rodový poriadok, symbolické ohodnotenie produktívnej práce – považovanej za mužskú – a reprodukčnej práce – považovanej za ženskú –, ovplyvňuje rozdelenie aktivít na revolučné a nerevolučné. Otvplyvňuje tak aj konštruovanie revolučnej subjektivity, obrazu „revolucionárov“ a verejnosti.

Skúmanie z hľadiska odporu

Nazeranie na historické udalosti alebo tvorbu poznania výlučne prostredníctvom vylučovania môže samo osebe, hoci aj neúmyselne, k takémuto vylučovaniu prispievať. Z rozhovorov s účastníkmi revolúcie je však zrejmé, že sa na sociálnych zmenách podieľali a ich schopnosť konať v rôznych sférach mala rôzne podoby. Možno teda hľadať také prístupy, ktoré napomôžu zviditeľnenie ich naratívov, rozrôznenie príbehov revolúcie a zároveň foriem aktérstva či politiky.

V tejto časti budem na vybrané aspekty naratívov účastníčok revolúcie nazerať prostredníctvom teórie každodenného odporu Anny Johansson a Stellana Vinthagena (2013). V nadväznosti na známu tézu Michela Foucaulta (1999) „kde je moc, tam je aj odpor“ a jej obmenu „kde je odpor, tam je aj moc“ (Abu-Lughod 1990: 42), Johansson a Vinthagen tvrdia, že hoci jedno bez druhého neexistuje, sociálne vedy sa intenzívne zaoberajú prevažne mocou a odporu nevenujú dostatočnú pozornosť. Možno doplniť, že ak sa odpor tematizuje, ide najmä o odpor viditeľný, kolektívny a odohrávajúci sa vo verejnej sfére. Takéto chápanie odporu zneviditeľňuje iné prejavy rezistencie, prisudzuje schopnosť konať len určitým skupinám a znemožňuje tematizovať aktivity iných skupín či jednotlivých osôb. Teória každodenného odporu preto zdôrazňuje, že odpor môže byť rovnako individuálny, ako aj kolektívny, môže byť súčasťou každodennej rutiny, nemusí sa nevyhnutne odohrávať vo

verejnej sfére a často je nielen nerozpoznaný, ale aj neuvedomovaný (pozri aj Maďarová, Ostertágová 2015).

Odpor sa tu nechápe ako atribút subjektu, ale ako prax, ktorú raz môžeme, inokedy nemusíme vykonávať. Nevzťahuje sa teda na konkrétnu predstavu subjektu (napr. revolucionára), ale vždy závisí od kontextu. Má potenciál skúmať komplexnosť mocenských vzťahov, pretože na odpor hľadí vždy v súvislosti s mocou – nekonceptualizuje sa ako od moci izolovaný či nezávislý, ale ani ako jav voči nej protichodný. Zároveň sa odpor chápe ako nevyhnutne intersekcionalný, rovnako ako formy moci, s ktorými vstupuje do kontaktu a ktorých je dôsledkom. Na rozdiel od mnohých iných konceptov odporu sa každodenný odpor vykonáva bežne, občas s politickým zámerom, ale zväčša habituálne, pričom nemusí vždy ísť o uvedomovanú rezistenciu. Aj preto, že sa nerealizuje konfrontačne a dramaticky, často zostáva nerozpoznaný a v rámci hegemonného diskurzu býva označovaný ako nepolitický (Johansson, Vinthagen 2013).

Za revolučnou tribúnou

Skúmanie z hľadiska každodenného odporu umožňuje rozšíriť hranice politickej subjektivity konštruované v príbehoch lídrov udalostí 1968 v Mexiku a pochopiť, ako hnutie fungovalo v období, keď jeho lídri boli vo väzení (Cohen, Frazier 2015). Vykročením z dominantného naratívu pomáha odkrývať iné formy odporu aj vo vnútri poľskej Solidarity a ukazuje, že každodenný odpor bol v čase stanného práva nielen nevyhnutný, ale aj jediný možný (Penn 2005). Chápanie rezistencie ako *kontinua* medzi verejnou konfrontáciou a skrytou subverziou teda umožňuje nazrieť za verejné prejavy odporu a v súvislosti s Nežnou revolúciou za to, čo sa dialo na revolučných námestiach.

Napríklad, keď sme mali mať prvé veľké námestie, tak som išla na národný výbor hlavného mesta Bratislavy po povolenie. Povedali, že to musím ísť na Staré mesto, [...] tam povedali, že v Starom meste nám nepovolajú, nech ideme do Petržalky do Sadu Janka Kráľa. Viete si predstaviť, že by sa tie námestia tam konali? Povedala som, že to nie je možné [...]. (F.)

Účastníčka opisuje rôznorodosť aktivít, ktoré vykonávala v hnutí Verejnosť proti násiliu v Bratislave. Kým v médiách boli demonštrácie (a revolúcia) opisované prevažne ako spontánny happening a niečo, čo sa jednoducho udialo alebo stalo, účastníčka F. uvádza, ako každá demonštrácia znamenala prácu, dôslednú prípravu v predstihu i v priebehu mítingu. Význam povolení zdôrazňuje najmä kvôli bezpečnosti a predchádzaniu násillia zo strany štátnej moci. Uvádza pritom, že ide o pokračovanie jej predchádzajúcej činnosti v rámci ekologického hnutia, vďaka ktorej úrady poznala a vedela, kam ísť a čo vybaviť. Dodáva však, že tým sa jej práca nekončila, pretože priebeh demonštrácií bolo treba strážiť a koordinovať. „Potom na tých námestiach, keď prišli rečníci, tak cez moju ruku prechádzali jednotlivé

príspevky, lebo to sme museli akože skracovať, niečo sme pustili, niečo sme nepustili.“ (F.)

K ďalším aktivitám, ktoré predstavila ako umožňujúce prácu hnutia, patrila oficiálna registrácia Verejnosti proti násiliu alebo zabezpečenie priestorov v centre Bratislavy. V budove známej ako Mozartov dom sa potom schádzali revolucionári a prichádzala verejnosť z rôznych častí krajiny. Ako vidieť z ďalšieho naratívu, aj tu bola deľba práce zaťažená rodovým poriadkom.

[M]ožno aj preto potom s odstupom času hovorili, že preto bola nežná tá revolúcia, že ženy tieto veci [organizáciu revolúcie] riadili. Lebo naši muži, tí boli zavretí za dverami, pred ktorými sedel P. a nikoho nepúšťal dnu, pretože hovoril, že je potrebné, aby to bolo nerušené, že oni tam riešia dôležité veci – zmenu režimu, novú vládu a to bolo veľmi dôležité. A všetko ostatné robili ženy, napríklad sme obsluhovali telefóny a komunikovali sme s celým Slovenskom. (N.)

Pre účastníčku N. bola neoddeliteľnou súčasťou revolúcie každodenná, zvonka neviditeľná práca. Opisuje, ako celé dni vyzváňali telefóny a volali ľudia z celého Slovenska s otázkami, čo majú robiť. Ako postupovať vo fabrikách, na úradoch, ale napríklad aj voči jednotlivým osobám – „funkcionárom“, „komunistom“. Podobne ako v prípade niektorých naratívov revolucionárov, aj tu sa zdôrazňuje potreba okamžitého konania, intuitívne a isté rozhodovanie sa. Súčasne je však medzi touto činnosťou a činnosťou tzv. lídrov revolúcie zásadný rozdiel a účastníčka to vo svojom rozprávaní reflektuje. Jej prejav odkazuje na mainstreamový naratív aj ho podryva, zdá sa, akoby zámerne vyberala slová zvýznamňujúce pozíciu mužov považovaných za lídrov revolúcie, ale dôsledným opisom hlasov verejnosti volajúcej do budovy hnutia Verejnosť proti násiliu, otázok a potrieb občanok a občanov, ako aj autonómnosti tých, ktoré obsluhovali telefóny, revolučný kánon skúša a rozširuje. Jej rozprávanie sa tak samo stáva prejavom odporu voči prevládajúcemu historickému naratívu.

K rozširovaniu obrazu revolúcie môže prispieť aj presun pozornosti z Bratislavy do iných miest.¹⁰ Len v rámci realizovaných rozhovorov sa tak obraz revolúcie rozširuje o aktivity z učiteľského prostredia či založenie a chod prvých demokratických novín na Slovensku, Nitrianskej verejnosti. Aj v týchto prípadoch sa v naratívoch vo väčšej miere objavuje „normalizácia“ aktivít účastníčok, teda prezentovanie každodennej práce a infrapolitiky¹¹ s ňou spojenej:

My sme všetko prepisovali na stroji, samozrejme, keď bol omyl, tak nanovo prepisovať, lebo do tlače musí ísť úplne bezchybný text, takže nanovo, to boli nekonečné prepisovania. (A.)

V rozhovoroch možno identifikovať rôznorodé aktivity účastníčok – od vedúcich pozícií, individuálneho a kolektívneho rozhodovania, verejného vystupovania až po každodenné aktivity, ktoré iným umožňovali verejne konať, ro-

biť „skutočnú“ revolúciu. Zohľadnením, zvýznamnením reprodukčnej práce a jej zahrnutím pod revolučné aktivity sa obraz revolúcie rozrôžňuje a narúša sa privlastňovanie si udalostí Novembra 1989 úzkou skupinou ľudí. Na tento jav upozorňujú aj Cohen a Frazier v súvislosti s rokom 1968 v Mexiku. Zameriavajú sa napríklad na prípravu a podávanie jedla, ktoré malo v hnutí špecifickú úlohu. Hoci sa na „práce nakupovanie, varenie a umývanie“ spomína ako na ženskú prácu, ktorá nemala pre hnutie význam, podľa niektorých účastníčok boli v skutočnosti tieto činnosti veľmi dôležité. Jedlo bolo totiž nielen nevyhnutné pre zdravie účastníčok a účastníkov, ale čas stravovania bol dôležitý pre vymieňanie si skúseností z uplynulého dňa, vzájomné diskusie a ďalšie plánovanie. Rovnako nakupovanie sa stalo politickou aktivitou, keď ho ženy z brigád využívali na rozhovory s ďalšími ženami na trhoviskách a iných verejných priestoroch. „Najmä na základe týchto pouličných iniciatív možno pochopiť, ako sa hnutiu podarilo získať si podporu mimo univerzít či stredných škôl. Mladé ženy touto takzvanou ženskou prácou dokázali zaangažovať širšie spoločenské kruhy“ (Cohen, Frazier 2015: 90). Výskum Cohen a Frazier ukazuje, ako sa práca považovaná za ženskú (a vykonávaná prevažne ženami) v naratívoch hnutia podhodnocuje. Podobné tendencie možno vidieť aj v príbehoch Solidarity v Poľsku (Penn 2005) či v predkladanej analýze naratívov Novembra 1989. Z tohto hľadiska je teda skutočnosť, že reprodukčná práca v hnutí nie je považovaná za dôležitú revolučnú či politickú činnosť, prejavom a zdôraznením určitého rodového poriadku. Ale je tiež príležitosťou reflektovať rôznorodé dôsledky nízkeho hodnotenia reprodukčnej práce pre konštruovanie politiky a histórie, kolektívnej aj individuálnej pamäti.

Za hranicami hnutia

Napriek tomu, že väčšia časť predkladanej analýzy sa zameriava na aktivity v rámci sociálneho hnutia, každodenný odpor umožňuje nahliadnuť aj za hranice kolektívneho konania. Možno tak identifikovať individuálne akty účastníčok rozhovorov, ktoré mali v skúmanom období subverzívny charakter.

Keď som chodila na tie vypočúvania [...], tak sme nakoniec naklepali na stroji osem strán, a keď sa skončilo vypočúvanie hodinové, dvojhodinové, tak ja som si to musela prečítať, každú stranu som musela podpísať a ich išiel šľak trafiť, keďže ja som históriu a slovenčinu študovala, tak ja som im to opravovala ako diktát. (F.)

Rezistencia účastníčky nemá za cieľ „skončiť s nedemokratickým režimom“, ako sa zvykne hovoriť o cieľoch Novembra 1989. Je individuálnou reakciou na aktuálnu, opakovanú situáciu a viazaná na kontext. Možno ju konceptualizovať ako každodenný odpor a zahrnúť tak do širšieho kontextu rezistencie voči rôznym prejavom moci. Podobne možno nachádzať v rozhovoroch ďalšie individuálne či ko-

lektívne akty, ktoré nie sú viazané na činnosť sociálneho hnutia. Každodennosť špecifickej formy odporu je obzvlášť prítomná v rozhovoroch s dvoma účastníkmi výskumu, ktoré sa identifikovali s pankovou komunitou. Potrebu vizuálneho odlišenia prostredníctvom oblečenia a účesu, ale aj ideologického odlišenia prostredníctvom hudby a kníh s odstupom času účastníčky reflektujú ako odpor proti rôznym autoritám, ale aj spoločenským normám. Tento odpor je prezentovaný skôr ako intuitívna potreba líšiť sa a vybočovať zo stereotypu než racionálne rozhodnutie pre určitú ideológiu spojenú so životným štýlom. Inde je zas prezentovaný ako úsilie zachovať si časť slobodnej vôle a nenechať „štát“ zasahovať do vlastného súkromia.

Za hranicami kolektívneho odporu hnutia možno sledovať aj prejavy individuálnej rezistencie voči autorite rodičov či partnera (účastníčky K., L., N.). Možno však sledovať aj odporovanie mocenským štruktúram v rámci hnutia, čím sa zároveň nabúrava predstava udalostí Novembra 1989 ako boja bezmocných proti mocným. Rozrôžňuje sa chápanie moci a odhaľujú sa mocenské vzťahy medzi jednotlivými štruktúrami hnutia, ako aj jeho členkami a členmi.

Potenciál odvrácania

Odvrácanie možno považovať za prejav odporu. Bolo by však mylné tvrdiť, že každý rozhovor s účastníkmi Novembra 1989 odporuje dominantnému naratívu revolúcie, ktorý identifikuje niekoľko tribúnov ako hlavných aktérov revolúcie (pozri Hrubaničová 2009; Krapfl 2009; Maďarová 2011). Naopak, dominantný naratív je často znútornený samotnými účastníkmi revolúcie, ktoré o sebe hovoria v rámci mainstreamového malestreamového diskurzu. V ňom však ženy ako aktívne subjekty pôsobia akoby cudzo a musia hľadať rôzne stratégie, ako svoje skúsenosti a aktivity formulovať a sprostredkovať. Internalizované predstavy o správnych ženách a mužoch ovplyvňujú pamätanie si, rozpomätávanie sa i reprezentáciu vlastných spomienok. Ovpľývajú aj to, ako sú naratívy žien prijímané a interpretované, účastníčky revolúcie sa zväčša nedokážu vyhnúť tomu, aby sa ich rozprávanie vzťahovalo k verejnému diskurzu revolúcie. Účastníčky Novembra 1989 sú preto nútené prekračovať obmedzenia sprítomnené v dominantnom naratíve a jazyku, ktorý v sebe nesie.

Táto úloha je o to zložitejšia, že jazyk revolúcie sa v mediálnom priestore sploštuje a jej významy sa zužujú. Skupina ľudí, ktorá sa v dominantnom naratíve Novembra 1989 môže nájsť, je čoraz obmedzenejšia (Krapfl 2009). Podporuje sa predstava pasívnej feminínnej verejnosti, ktorá nie je len odkazom minulosti, ale prostredníctvom hodnotenia rokov uplynulých od revolúcie sa stáva prítomnosťou a prezentuje sa ako pretrvávajúca spoločenská realita. Politika sa konštruuje ako maskulínna, izolovaná od čistých ideálov revolúcie a izolovaná aj od „feminínnej“ verejnosti. Revolúciou sa postupne stáva to, čo sa udialo na tribúne, čo odznelo z úst prevažne mužských tribúnov. Ako teda v takomto diskurzívnom rámci pomenovať iné formy konania

a iné formy subjektivít? Ako sa pritom dostať do konfliktu s váženými revolucionármi? Alebo skôr, ako takýto konflikt zvládnuť?

Skúmanie z hľadiska odvrácania tieto obmedzenia reflektuje, počíta s nimi. Ukazuje, že prechod z ticha, z pozície objektu do pozície subjektu, v sebe nesie riziko. Riziko, že subjektka bude považovaná za priveľmi submisívnu, priveľmi asertívnu, priveľmi ženskú, priveľmi mužskú... Hrozí jej obvinenie z toho, že nezapadne do obrazu, do ktorého v skutočnosti ani nemôže zapadnúť. Skúmanie prostredníctvom odporu v sebe nesie potenciál takého rizika reflektovať a napomáha tak prekračovanie obmedzení dominantného naratívu a reformuláciu subjektivít v histórii i jazyku.

Aj zmnožovanie alternatívnych naratívov prispieva k postupnému udomácnovaniu „iných“ subjektivít. Svedčia o tom tak naratívy účastníčok postavené vedľa mediálnych naratívov, ako aj premýšľanie o naratívoch Nežnej revolúcie v kontexte udalostí roku 1968 či roku 1989 v iných krajinách. Vedomie zdieľanej skúsenosti, či už historickej alebo skúsenosti skúmania, odkazovanie na jazykové prostriedky a stratégie iných štúdií s podobným predmetom skúmania, sledovanie iných jazykových aj výskumných ciest prispievajú k tomu, aby tematizácia skúseností účastníčok Novembra 1989 a rôznorodosti politickej subjektivity prekonávala čoraz menší jazykový odpor aj odpor poznania.

Literatúra

- Abu-Lughod, L. 1990. „The Romance of Resistance. Tracing Transformations of Power through Bedouin Women.“ *American Ethnologist*, Vol. 17, No. 1: 41–55.
- Ackerly, B. A., True, J. 2013. „Methods and Methodologies.“ Pp. 135–159 in Celis, K., Kantola, J., Waylen, G., Weldon, S. (eds.). *The Oxford Handbook of Gender and Politics*. New York: Oxford University Press.
- Ackerly, B. A., Stern, M., True, J. 2006. „Feminist Methodologies for International Relations.“ Pp. 1–15 in Ackerly, B. A., Stern, M., True, J. (eds.). *Feminist Methodologies for International Relations*. New York: Cambridge University Press.
- Andrijasevic, R., Hamilton, C., Hemmings, C. 2014. „Re-imagining revolutions.“ *Feminist Review*, No. 106: 1–8.
- Brežná, I. 1993. „Strašná pomsta.“ *Aspekt*, č. 1: 55.
- Brežná, I. 2005. *Tekutý fetiš*. Bratislava: ASPEKT.
- Bútorová, Z. et al. 1996. *Ona a on na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS.
- Bútorová, Z. et al. 2008. *Ona a on na Slovensku. Zaošorené na rok a vek*. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny.
- Cohen, D., Frazier, L. J. 2003. „Defining the Space of Mexico '68: Heroic Masculinity in the Prison and 'Women' in the Streets.“ *Hispanic American Historical Review*, Vol. 83, No. 4: 617–660.
- Cohen, D., Frazier, L. J. 2009. „Talking Back to '68: Gendered Narratives, Participatory Spaces, and Political Cultures.“ Pp. 145–172 in Cohen, D., Frazier, L. J. (eds.). *Gen-*

- der and Sexuality in 1968. Transformative Politics in the Cultural Imagination.* New York: Palgrave Macmillan.
- Cohen, D., Frazier, L. J. 2015. „Kto by protirečil roku 1968? Rodovo diferencované naratívy, participatívne priestory a politické kultúry.“ Pp. 71–108 in Maďarová, Z., Ostertágová, A. (eds.). *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty.* Bratislava: ASPEKT.
- Cviková, J., Juráňová, J. 2009. „Niektoré aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku. Na úvod.“ Pp. 7–39 in Cviková, J., Juráňová, J. (eds.). *Feminizmy pre začiatníčky. Aspekty zrodu rodového diskurzu.* Bratislava: ASPEKT.
- Cviková, J., Juráňová, J., Maďarová, Z. 2013. *ASPEKTin – natlačený výber z textov www.aspekt.sk.* Bratislava: ASPEKT.
- Cviková, J., Maďarová, Z. 2011. „Editoriál.“ Pp. 7–11 in Kobová, Ľ., Maďarová, Z., Ostertágová, A. *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien.* Bratislava: ASPEKT.
- Davis, J. E. (eds.). 2002. *Stories of Change. Narrative and Social Movements.* New York: State University of New York Press.
- Evans, S. M. 2009. „Sons, Daughters, and Patriarchy: Gender and the 1968 Generation.“ [online]. *The American Historical Review*, Vol. 114, No. 2: 331–347. [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: <http://ahr.oxfordjournals.org/content/114/2/331.full.pdf+html>.
- Foucault, M. 1999. *Vůle k vědě. Dějiny sexuality I.* Praha: Herrmann & synové.
- Grele, R. J. 1998. „Movement without an Aim: Methodological and Theoretical Problems of Oral History.“ Pp. 38–53 in Perks, R., Thomson, A. (eds.). *The Oral History Reader.* London: Routledge.
- Harding, S. 1987. „Introduction: Is There a Feminist Method?“ Pp. 1–14 in Harding, S. (ed.). *Feminism & Methodology.* Bloomington: Indiana University Press, Open University Press.
- Hawkesworth, M. 2006. *Feminist Inquiry. From Political Conviction to Methodological Innovation.* New Brunswick, New Jersey, London: Rutgers University Press.
- hooks, b. 2015. *Talking Back. Thinking Feminist, Thinking Black.* New York: Routledge.
- Hrabko, J. 2005. *Verejnosť proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch.* Bratislava: Stála konferencia občianskeho inštitútu SKOI.
- Hrubaničová, I. 2009. „Otvorený list potenciálnym ženám Novembra.“ [online]. *SME*. [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: <http://komentare.sme.sk/c/5096981/otvoreny-list-potencialnym-zenam-novembra.html>.
- Johansson, A., Vinthagen, S. 2013. „‘Everyday Resistance’: Exploration of a Concept and its Theories.“ [online]. *Resistance Studies Magazine*, Vol. 1, No. 1. [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: <http://rsmag.nfshost.com/wp-content/uploads/Vinthagen-Johansson-2013-Everyday-resistance-Concept-Theory.pdf>.
- Kačala, J., Pisárčiková, M., Považaj, M. 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka.* Bratislava: Veda.
- Kiczková, Z. 1997. „Vzájomný vzťah medzi verejnou a súkromnou sférou z pohľadu žien.“ *Aspekt*, č. 1: 189–196.
- Kondratowicz, E. 2001. *Szminka na sztandarze.* Warszawa: Sic!
- Krapfl, J. 2009. *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločenstvo v Československu po 17. Novembri 1989.* Bratislava: Kalligram.
- Kronsell, A. 2006. „Methods for Studying Silences: Gender Analysis in Institutions of Hegemonic Masculinity.“ Pp. 108–128 in Ackerly, B. A., Stern, M., True, J. (eds.). *Feminist Methodologies for International Relations.* New York: Cambridge University Press.
- Maďarová, Z. 2010. *Mechanisms of Invisibilization of Women in the Velvet Revolution.* Master Thesis. [online]. [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: http://www.etd.ceu.hu/2010/madaro-va_zuzana.pdf.
- Maďarová, Z. 2011. „Ženy Novembra.“ Pp. 13–50 in Kobová, Ľ., Maďarová, Z., Ostertágová, A. *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien.* Bratislava: ASPEKT.
- Maďarová, Z., Ostertágová, A. 2015. „Spoločné cesty občanok a revolucionárov. Úvod.“ Pp. 5–28 in Maďarová, Z., Ostertágová, A. (eds.). *Občianky a revolucionárky. Ako, kedy, kde sa vylučujú nevhodné subjekty.* Bratislava: ASPEKT.
- Nagl-Docekal, H. 2007. *Feministická filozofie. Výsledky, problémy, perspektivy.* Praha: SLON.
- Penn, S. 2005. *Solidarity's Secret. The Women Who Defeated Communism in Poland.* Michigan: The University of Michigan Press.
- Portelli, A. 1998. „What Makes Oral History Different?“ Pp. 63–75 in Perks, R., Thomson, A. (eds.). *The Oral History Reader.* London: Routledge.
- Reinharz, S. 2002. „The Principle of Feminist Research, a Matter of Debate.“ Pp. 423–437 in Messer-Davidow, E. (ed.). *Disciplining Feminism. From Social Activism to Academic Discourse.* Durham: Duke University Press.
- Repka, A. 1993. „Moc mužov a sila žien.“ *Aspekt*, č. 1: 54.
- Sangster, J. 1998. „Telling our Stories: Feminist Debates and the Use of Oral History.“ Pp. 87–100 in Perks, R., Thomson, A. (eds.). *The Oral History Reader.* London: Routledge.
- Scott, J. C. 1990. *Dominant and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts.* New Haven – London: Yale University Press.
- Singer, D. 2002. *Prelude to Revolution: France in May 1968.* Cambridge, MA: South End Press.
- Tatár, P. 2009. *Verejnosť proti násiliu – november 1989 v okresoch a regiónoch II.* Bratislava: Stála konferencia občianskeho inštitútu SKOI.
- Thomson, A. 1998. „Fifty Years On: An International Perspective on Oral History.“ *The Journal of American History*, Vol. 85, No. 2: 581–595.
- Tickner, A. 2006. „Feminism Meets International Relations: Some Methodological Issues.“ Pp. 19–41 in Ackerly, B., A., Stern, M., True, J. (eds.). *Feminist Methodologies*

for *International Relations*. New York: Cambridge University Press.

Ústav pamäti národa. „Kto bol kto.“ [online]. [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: <http://www.17november1989.sk/sk/kto-bol-kto/>.

Analyzované materiály z mediálneho monitoringu

Čobejová, E. 11. 11. 2013. „Čistím stôl.“ *týždeň*.

Grodovská, Ľ. 12. 11. 2013. MUŽ, ktorý menil svet. *Slovenka*.

Gyarfášová, S. 16. 11. 2013. Študent: Bolo to miesto slobody. *SME*.

Hanzelová, K. 19. 11. 2013. REVOLÚCIA bola dohodnutá. *Slovenka*.

Hríb, Š. 11. 11. 2013. „Nežná.“ *týždeň*.

O päť minút dvanásť. 17.11.2013. STV1.

Sobotné dialógy. 16. 11. 2013. Rádio Slovensko.

V politike. 17.11.2013. TA3.

Vec verejná. 17. 11. 2013. Rádio Slovensko.

Zostal IDEALISTOM bez ilúzií. Rozhovor. 26. 11. 2013. *Slovenka*.

Poznámky

1 Vedľa naratívu o lídroch revolúcie ako hlavných historických dejateľoch Novembra 1989 pritom stoja ďalšie, ktoré mu rôznym spôsobom odvrávajú. Výskum Jamesa Krapfla (2009) napríklad sprostredkúva rôzne naratívy revolúcie a konštruuje ako dominantného aktéra „ľud“; publikácie *Verejnosť proti násiliu – November 1989 v okresoch a regiónoch* (Hrabko 2005; Tatár 2009) nabúravajú predstavu Prahy a Bratislavy ako dominantných miest revolúcie; pribúdajú aj hlasy podporujúce ideu revolúcie ako udalosti organizovanej „zhora“, či už zo strany ZSSR alebo USA (konšpiračné médiá *Slobodný vysielač* alebo *Zem a vek*).

2 Článok Ireny Brežnej „Schreckliche Rache“ vydal nemecký feministický časopis *EMMA* v roku 1992. Slovenský preklad článku pod názvom „Strašná pomsta“ vyšiel v prvom čísle feministického kultúrneho časopisu *Aspekt* v roku 1993 a neskôr knižne v zbierke *Tekutý fetiš* (Brežná 2005).

3 Webová stránka Ústavu pamäti národa venovaná Novembru 1989 napríklad dodnes predstavuje vo svojej časti „Kto bol kto“ 40 mužov a jednu ženu – jednu z najvýznamnejších osobností študentského hnutia Zuzanu Mistríkovú [cit. 5. 2. 2016]. Dostupné z: <http://www.17november1989.sk/sk/kto-bol-kto/>.

4 Články boli publikované na www.aspekt.sk v rámci projektu „20 rokov po: rodové aspekty novej verejnosti“. V roku 2013 vyšli aj ako súčasť publikácie *ASPEKTin – natlačený výber z textov* www.aspekt.sk venovanej politickej subjektivity žien v rôznych kontextoch (Cviková, Juráňová, Maďarová 2013).

5 V práci *Mechanisms of Invisibilization of Women in the Velvet Revolution* som v podobnom duchu zvažovala dve roviny zneviditeľňovania žien – v čase samotnej revolúcie napr. prostredníctvom deľby práce alebo prisudzovania charizmy

a v čase písania histórie. Medzi oboma rovinami leží proces zapamätávania si revolúcie, jej aktérov a aktérov.

6 Výber roku 2013 ovplyvnili predovšetkým technické možnosti monitorovania článkov. Feministická organizácia ASPEKT pripravila podrobný monitoring všetkých kľúčových médií v SR vrátane prepisov rozhlasových a televíznych relácií od roku 2000 do roku 2013. Hoci rok 2014 a 25. výročie revolúcie sa v predkladanom texte núka ako vhodnejšie zvolená vzorka, rozsah takéhoto monitoringu by bol obmedzený vzhľadom na limitovaný prístup k archívom mnohých médií. Zároveň som predbežne analyzovala viaceré skupiny mediálnych výstupov v období od roku 2000 do roku 2013. Hoci možno vidieť časové posuny a rozdiely medzi jednotlivými médiami, naratívy revolúcie, ako aj prehovárajúce osoby sa zásadne z roka na rok nelíšia. Do mediálneho monitoringu boli preto zaradené výstupy publikované v období od 1. do 30. novembra 2013, ktoré obsahovali kľúčové slová „revolúcia“ a/alebo „nežná“. Monitoring obsahoval médiá v SR: *Hospodárske noviny*, *Madam Eva*, *Magazín Pravdy*, *Nový čas*, *Nový čas NEDELA*, *Plus 7 dní*, *Plus jeden deň*, *Pravda*, *Rádio Expres*, *Rádio Regina*, *Rádio Slovensko*, *Rádio Viva*, *Rytmus života*, *Šarm*, *SME*, *SME ženy*, *Šport*, *STV1*, *TA3*, *TV JOJ*, *TV Markíza*, *TV OKO*, *TV Svet*, *týždeň*, *Život*. Na základe zvoleného obdobia a kľúčových slov bolo vybraných 138 výstupov, ktoré som následne prečítala a pre účely analýzy vybrala tie, v ktorých sa dali identifikovať ucelenejšie naratívy opýtaných, teda dlhšie rozhovory alebo diskusie. V nich som označila respondentov a respondentky, naratívy ktorých sa stali predmetom skúmania v tejto štúdii. Celkovo išlo 11 mediálnych výstupov a rozhovory/diskusie s 11 mužmi a štyrmi ženami.

7 Ako príklad možno uviesť známe dielo novinára Daniela Singera o máji 1968 vo Francúzsku *Prelude to Revolution: France in May 1968* (2002, pôvodne 1970), súčasťou ktorého bola aj kapitola s názvom *The Dynamics of Youth, or Angry Young Men* (Dynamika mládeže alebo Nahnevaní mladí muži). Mladým ľuďom usilujúcim sa utvárať spoločenskú zmenu bol explicitne priradený mužský rod.

8 Rozhovory sú kódované a neimplikujú mená interviewovaných.

9 Šesť rokov po začiatku revolúcie agentúra FOCUS (1995) uskutočnila prvý rodový výskum na Slovensku, ktorý ukázal, že za špecificky ženské vlastnosti sa považujú: schopnosť postarať sa o domácnosť, jemnosť, citlivosť k problémom druhých, príjemný vzhľad, krása; za špecificky mužské vlastnosti sa považujú: schopnosť finančne zabezpečiť rodinu, samostatne sa rozhodovať, autorita doma, v rodine, podnikavosť, fyzická sila, túžba vyniknúť v práci (Bútorová a kol. 1996). Takýto názor verejnej mienky na ženy a mužov už mohla ovplyvniť samotná revolúcia a udalosti, ktoré po nej nasledovali, skutočnosťou však zostáva, že aj pred rokom 1989 vykonávali ženy väčšinu práce v domácnosti a boli zaťažené tzv. dvojitém bremenom (Kiczková 1997). Možno teda predpokladať, že v čase revolúcie boli vlastnosti spájané s verejnou a súkromnou sférou rodovo zaťažene

podobne ako v polovici 90. rokov, teda v čase uvedeného výskumu. Navyše, ako dokazuje pokračovanie výskumu z roku 2006 (Bútorová a kol. 2008), asociovanie mužov s verejnou sférou a žien so súkromnou sférou sa síce oslabilo, ale stále pretrváva, čím sa môžu reprodukovat' a posilňovať rodovo špecifické obrazy aktérstva.

10 V rozhovoroch s účastníkmi mimo Bratislavy sa objavuje kritika „bratislavocentrizmu“ počas revolúcie aj v jej reflexiách. Väčšina aktivít Novembra 1989 sa mala koncentrovať do Prahy a Bratislavy a súčasne sa zabúdalo na činnosť v iných mestách. Hierarchizácia regiónov tu pôsobí ako jeden z aspektov zneviditeľňovania (pozri Maďarová 2011).

11 James Scott (1990) opisuje infrapolitiku ako drobné, neviditeľné činnosti, ktoré umožňujú realizáciu spektakulárnych verejných podujatí. Termín občas využíva ako sy-

nonymum každodenného odporu a totožnosť, resp. úzku súvislosť infrapolitiky a každodenného odporu potvrdzujú aj A. Johansson a S. Vinthagen (2013).

© Zuzana Maďarová, 2016

© Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2016

Mgr. Zuzana Maďarová, M.A., študovala žurnalistiku a rodové štúdiá, v súčasnosti dokončuje doktorandské štúdium na FSEV UK v Bratislave. Pôsobí v Európskom inštitúte pre rodovú rovnosť (EIGE) vo Vilniuse a dlhodobo spolupracuje s feministickou organizáciou ASPEKT. Svoj výskum orientuje na naratívy Nežnej revolúcie, rodové usporiadanie spoločnosti a politiky a na politickú komunikáciu. Korešpondenciu zasielajte na adresu: zmadarova@gmail.com.